

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՄԻՋԵՎ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ**

Բանալի բառեր – Հայաստանի Հանրապետություն, Ռուսաստանի խորհրդային և ոչ խորհրդային (հակաբոլշևիկյան) պետական կազմավորումներ, Օսմանյան Թուրքիա, Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Վրաստան, արևմտյան կողմնորոշում, հայ-վրացական պատերազմ

1918 թ. մայիսի վերջին՝ երկարատև ընդմիջումից հետո, վերականգնվեց հայոց անկախ պետականությունը: Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունը ծնունդ առավ ներքին և արտաքին չափազանց ծանր ու հակասություններով լի պայմաններում: Նորանկախ պետությունը ձգտում էր մտնել միջազգային ասպարեզ և դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել ինչպես հարևան, այնպես էլ այլ պետությունների հետ: Սակայն այդ խնդիրն իրագործելու համար անհրաժեշտ էր լուրջ դժվարություններ հաղթահարել:

Հայաստանի Առաջին Հանրապետության պատմությունը, իր արտաքին և ներքին քաղաքականության մեջ տեղի ունեցած կտրուկ շրջադարձերով պայմանավորված, բաժանվում է երեք հիմնական փուլերի.

1. 1918 թ. հունիս-նոյեմբեր. դեռևս շարունակվում էր Առաջին համաշխարհային պատերազմը, Անդրկովկասը զավթել էին թուրք-գերմանական զորքերը, հայ ժողովուրդը կծկված էր մի բուռ հողի վրա (շուրջ 12 հազար քառակուսի կիլոմետր)՝ գաղթականներով ու սովյալներով լի:

2. 1918 թ. դեկտեմբեր-1920 թ. ապրիլ. ավարտվեց Առաջին աշխարհամարտը: Իր ուժը կորցրին Օսմանյան Թուրքիայի հետ 1918 թ. հունիսի 3-ի պարտավորագիրը և հունիսի 4-ի դաշնագիրը: Քաղաքական նոր պայմաններում Հայաստանի Հանրապետությունը դրսևորեց **արևմտյան կողմնորոշում**՝ ակնկալելով, որ Համաձայնության պետությունները կգնահատեն հայ ժողովրդի ներդրումը պատերազմի հաղթության գործում և հաշվի կառնեն նրա կրած մեծ զոհողությունները և կաշխատեն լուծել հայության արդար պահանջը՝ ստեղծել միացյալ ու անկախ Հայաստան: Այս փուլում Հայաստանի Հանրապետությունը, դուրս գալով շրջափակումից, շարունակեց հարաբերություններ հաստատել ոչ միայն իր հարևանների, այլ նաև Ռուսաստանի ոչ խորհրդային (հակաբոլշևիկյան) պետական կազմավորումների և այլ երկրների հետ: Հանրապետությունն աստիճանաբար ընդարձակեց իր

սահմանները՝ ներառելով գրեթե ամբողջ Արևելյան Հայաստանը (70 հազար քառակուսի կիլոմետր):

3. 1920 թ. մայիս-դեկտեմբեր. գեներալ Անտոն Դենիկինի Կամավորական բանակի պարտությունից հետո ավարտվեց Ռուսաստանի ոչ խորհրդային (հակաբոլշևիկյան) պետական կազմավորումների հետ նրա հարաբերությունների երկամյա գործընթացը: Քաղաքական նոր պայմաններում Հայաստանի Հանրապետությունը փոխեց արտաքին քաղաքական ուղղվածությունը, այն է՝ սկսեց բանակցել Խորհրդային Ռուսաստանի հետ:

1918 թ. օգոստոսի 3-ին Հայաստանի խորհրդի (պառլամենտ) երկրորդ նիստում վարչապետ Ն. Քաջազնունին ներկայացրեց երկրի ներքին և արտաքին քաղաքականության ռազմավարությանն առնչվող կառավարության ծրագրի նախագիծը: Նա նշում էր. «Ես կհետևեմ մի գերակա սկզբունքի՝ հաստատել բարիդրացիական հարաբերություններ հարևան պետությունների հետ, բոլոր հնարավոր միջոցներով խուսափելով նրանց հետ ընդհարումից: Դա թելադրված է այն հանգամանքով, որ մեր ժողովրդին, մեր երկրին անհրաժեշտ է հանգիստ, անհրաժեշտ է խաղաղություն, թեկուզ անկայուն: Մենք հյուծված ենք, ուժասպառ և ի վերջո կազմալույծ: Մենք ընդունակ չենք ուժերի հետագա լարման, մենք չենք դիմանա նոր փորձությունների: Արտաքին իրավիճակի ցանկացած նոր բարդացում սպառնում է մեզ անխուսափելի և վերջնական կործանմամբ: Մենք ջախջախված, պարտված կողմ ենք: Մենք դա պետք է հստակ գիտակցենք, միշտ հիշենք և քաջություն ունենանք համապատասխան եզրակացություն անելու:

Այս պահին մենք կարող ենք ունենալ մեկ նպատակ՝ փրկել հայ ժողովրդի բեկորները և հերոսական փորձ անել դեռևս մեր ձեռքին մնացած փոքր տարածքի վրա պետություն հիմնել:

Այս գիտակցությունը պետք է դառնա մեր ներկայիս արտաքին քաղաքականության անկյունաքարը»¹ (այս և հետագա ընդգծումները մերն են – Գ. Պ., Լ. Պ.):

Իսկապես, հայ ժողովրդի այս փրկված հատվածը գերմարդկային ճիգերով փորձում էր ոտքի կանգնել, իրեն բաժին ընկած այդ փոքր տարածքի վրա պետություն հիմնել: Իսկ դրա համար նրան անհրաժեշտ էր խաղաղություն, այլապես չէր դիմանա նոր փորձություններին, որոնք սպասվում էին հարևան պետություններից և խիստ անբարյացակամ ու թշնամական վերաբերմունք էին դրսևորում հայ ժողովրդի՝ օրհասական վիճակում գտնվող այս հատվածի նկատմամբ: Ուրեմն նորաստեղծ հանրապետության արտաքին քաղաքականության գլխավոր խնդիրը հարևան պետությունների հետ բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատումն էր, որն այնքան էլ դյուրին չէր: Ընդ որում, առավել մեծ վտանգ էր ներկայացնում թուրքական

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 199, ց. 1, գ. 10, թ. 6-7:

ագրեսիան. Թուրքերը դեռևս չէին հրաժարվել պանթուրանական ռազմավարական ծրագրի իրականացման ճանապարհին լուրջ խոչընդոտ Հայաստանը պատմական ասպարեզից վերացնելու գաղափարից:

Օրագրի նախագծից ակնհայտ է դառնում, որ արտաքին հարաբերություններում Հայաստանի Հանրապետության համար առաջնահերթ խնդիրն Օսմանյան Թուրքիայի նկատմամբ որդեգրելիք քաղաքականությունն էր: Հ. Քաջազունին իրավացիորեն գտնում էր, որ բոլոր հնարավոր միջոցները պետք է գործադրվեն նրա հետ հաշտության եզրեր գտնելու համար. **«Մենք հիմքեր չունենք բարեկամական զգացմունքներ տածելու Թուրքիայի նկատմամբ նրա ոչ անցյալի և ոչ էլ ներկա գործունեության համար»**: Նա՝ իբրև պետական-քաղաքական գործիչ, թերևս ամենասթափ ու ճշմարիտ գնահատականն է տալիս թուրքական քաղաքականությանը. «Թուրքիան Անդրկովկասում ևս, ինչպես Արևելյան Անատոլիայում, ձգտում է քաղաքականապես ոչնչացնել հայկական տարրը և խոչընդոտել հայկական պետության կայացմանը»¹:

Ցեղասպանությունից ու հայրենազրկումից հետո արյունաքամ հայ ժողովուրդն արդյոք ի վիճակի՞ էր այլ ուղի ընտրելու, այսինքն՝ պայքարի մեջ մտնելու Օսմանյան Թուրքիայի դեմ: Այս էր խնդիրը, և իրատես վարչապետը գտնում էր, որ՝ ոչ: Նրա կարծիքով, եթե դեռևս ինչ-որ մի հնարավորություն կար փրկելու հայ ժողովրդի բեկորները, ապա առաջին հերթին պետք էր Օսմանյան Թուրքիայի հետ ամեն գնով համաձայնության հանգել²: Այլընտրանք չկար. դա էր թելադրում երկրի օրհասական վիճակը:

Հայության ինքնապաշտպանական բնագործ նրան մղում էր Ռուսաստանի կողմը: Հայաստանի անկախության առաջին ամիսներին ներքին և արտաքին ծայրաստիճան աննպաստ պայմաններում հայ քաղաքական ու հասարակական լայն շրջաններում գերակայում էր Ռուսաստանի հետ բարեկամական, դիվանագիտական բնականոն հարաբերություններ հաստատելու մտայնությունը՝ անկախ նրա պետական-քաղաքական կառուցվածքից. նշանակություն չունեք, թե որ Ռուսաստանը՝ խորհրդային³, թե՛ ոչ խորհրդային (հակաբոլշևիկյան):

Հ. Քաջազունու կազմած ծրագրի նախագծում ներառված էր Հայաստանի Հանրապետության կառավարության պաշտոնական դիրքորոշումը հայրենական հարաբերությունների վերաբերյալ, սակայն օգոստոսի 3-ին Հայաստանի խորհրդի երկրորդ նիստում նա այն չհրապարակեց, ինչը հարուցեց պառլամենտականների դժգոհությունը: Բոլորովին պատահական չէր, որ Քաջազունին շրջանցեց ծրագրում տեղ գտած՝ Ռուսաստանին վերաբերող հատվածը:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 10, թ. 6-7:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 11:

Այն պարունակում էր բավականին իրատեսական դատողություններ. «Ռուսաստանի հեռանալը Անդրկովկասից ուղղակի դժբախտություն է Հայաստանի համար: Դա մեզ համար ցանկալի չէր և եթե Ռուսաստանը երբևէ վերադառնա Անդրկովկաս, կստանա մեր աջակցությունը: **Մակայն մեր ընթացիկ քաղաքականությունը չի կարող կառուցվել ռուսական կողմնորոշման վրա:** Ներկա պահին Ռուսաստանը մեզ ոչնչով օգնել չի կարող: Այդ պատճառով ես կարծում եմ, որ **Ռուսաստանի հետ դիվանագիտական խաղերը կարող են կործանարար լինել:**

Դա կուժեղացնի թուրքերի կասկածամտությունը, և նրանք չեն վարանի դիմելու համապատասխան միջոցների Ռուսաստանի հետ մեր համագործակցությունը խափանելու համար: ... Ռուսական կողմնորոշումը քաղաքական ուղղություն է, որը կարող է անհրաժեշտ լինել ապագայում, սակայն այժմ այն կարող է հանգեցնել նոր բարդացումների...»¹:

Ինչպես նկատում ենք, Հ. Քաջազնունին բավականին սթափ է գնահատում ստեղծված իրավիճակը: Թուրքն ակնդետ հետևում էր Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական քայլերին և ամեն ինչ կաներ՝ խափանելու Ռուսաստանի հետ նրա մերձեցումը՝ կանգ չառնելով և ոչ մի միջոցի առջև: Մակայն դա չէր նշանակում, թե ընդհանրապես մերժվում էր ռուսական գործոնի դերը հայ ժողովրդի կյանքում: Պարզապես այդ պահին պահանջվում էր զգուշավոր քաղաքականություն: «Այսպիսին է քաղաքականությունը, որը ես մտադիր եմ վարելու, – եզրափակում է Հ. Քաջազնունին: – **Այն թելադրված է այսօրվա իրավիճակից: Եթե իրավիճակը փոխվի, իսկ դա մեր օրերում կարող է պատահել ամեն րոպե, և քաղաքական ուղու կտրուկ շրջադարձի կարիք զգացվի, այդժամ ես իմ տեղը կգիջեմ այլոց, որոնք ավելի լավ կգնահատեն ստեղծված իրադրությունը և երկիրը կտանեն նոր ճանապարհով...»²:**

Ի վերջո հարց է ծագում, թե Հ. Քաջազնունին ինչու դա չիրապարակեց խորհրդարանում: Բանն այն է, որ կառավարության ծրագրում հայ-ռուսական հարաբերությունների մասին հատվածի հրապարակումը հղի էր անկանխատեսելի հետևանքներով: Այն կարող էր առիթ տալ Օսմանյան Թուրքիային ռազմական նոր գործողություններ սկսել Հայաստանի Հանրապետության դեմ: Դեռևս 1918 թ. հունիսի 3-ին Բաթումում հայկական պատվիրակության ղեկավար Ա. Խատիսյանը Թուրքիայի ճնշման ներքո ստորագրել էր մի փաստաթուղթ և ստանձնել որոշակի պարտավորություն. «Հայաստանի հաշտության պատվիրակությունը, Ձերդ գերազանցության հետ անձնական բանակցությունների հիման վրա և Օսմանյան կայսրության ու Հայաստանի միջև հաշտության և բարեկամության պայմանագրի կնքման կապակ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 10, թ. 12:

² Նույն տեղում, թ. 15:

ցությանը պատիվ ունի հավաստիացնելու հետևյալը. **Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը պարտավորվում է պատերազմի ամբողջ ընթացքում չպահպանել և ոչ մի դիվանագիտական կապեր այն պետությունների հետ, որոնք գտնվում են պատերազմական վիճակում Օսմանյան կայսրության հետ**¹: Այդ փաստաթղթից ակնհայտ է, որ Հայաստանի Հանրապետությունը պարտավորվում էր մի կողմից՝ պատերազմի ամբողջ ընթացքում կապեր չունենալ Համաձայնության պետությունների, այդ թվում նաև Ռուսաստանի հետ, իսկ մյուս կողմից՝ հանրային կարծիքին ներկայացնել այդ փաստաթուղթը, ինչը նշանակում էր փորձության ենթարկել Հայաստանի Հանրապետության կառավարության վարկը, որովհետև «ռուսահայերը, - գրում է Ա. Ջամալյանը, - երագում էին ռուսական տիրապետության վերադարձի մասին»²:

Իսկ ի՞նչ նկատի ունեւ Հ. Քաջագուննին, երբ ծրագրում նշում էր, թե «ներկա պահին Ռուսաստանը մեզ ոչնչով օգնել չի կարող»: Բանն այն է, որ վերջինս այդ ժամանակ ներքաշված էր քաղաքացիական պատերազմում, և խորհրդային, կամավորական ու Կոլչակի հակամարտ ուժերից որևէ մեկի վերջնական հաղթանակը դժվար էր կանխատեսել:

Արտաքին աշխարհից լրիվ կտրված Հայաստանի Հանրապետությունը, հարկադրաբար խախտելով 1918 թ. հունիսի 3-ին Բաթումում ստորագրած պարտավորագիրը և հունիսի 4-ի պայմանագրի կետերը, խիստ գաղտնի և զգուշորեն փորձում էր ուղիներ որոնել՝ **հարաբերություններ հաստատելու Ռուսաստանի թե՛ խորհրդային և թե՛ ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ՝ անտեսելով այդ երկրում ընթացող քաղաքացիական արյունալի պատերազմը**:

Ռուսաստանի հետ հարաբերություններ հաստատելու մի շարք լուրջ դրդապատճառները և անհապաղ լուծում պահանջող բազմաթիվ խնդիրները երկրի անկախացման առաջին ամիսներին այնքան բարդ ու բազմազան էին, որ չէին կարող անուշադրության կամ անտարբերության մատնվել Հայաստանի խորհրդի և կառավարության կողմից: Այն իրականացնելու նպատակով վերջիններս կարևորում էին Ռուսաստանի աջակցությունը՝

1. ապավինելով Ռուսաստանի բարյացակամ վերաբերմունքին՝ Հայաստանի Հանրապետության նորակազմ կառավարությունը փորձում էր ճանաչել տալ իր անկախությունը և ապահովել ինչպես խորհրդային, այնպես էլ ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ բարեկամական հարաբերությունները:

2. Հույսեր էին տածում, թե Ռուսաստանը որևէ կերպ կգսպի Ադրբեջանի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 32, թ. 6, **Պետրոսյան Գ.**, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ (1918-1920 թթ.), Երևան, 2006, էջ 59:

² «Հայրենիք», 1924, հունիս, էջ 78:

ու Վրաստանի թշնամական գործողությունները, Թուրքիայից մշտապես սպառնացող վտանգը:

3. Շրջափակման մեջ հայտնված Հայաստանի Հանրապետությունն ակնկալում էր Ռուսաստանից ներկրել հացահատիկ, զենք, զինամթերք և կենսականորեն անհրաժեշտ այլ ապրանքներ:

4. Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը մտահոգված էր Առաջին աշխարհամարտի տարիներին արևմտյան ռազմաճակատից, գերմանական ու ավստրո-հունգարական զորությունից տուն վերադարձող ցարական նախկին բանակի հազարավոր հայ սպաների ու զինվորների ճակատագրով, որոնք կուտակվել էին Ռուսաստանի հարավում՝ հայրենիք տեղափոխվելու ուղիներ որոնելով:

5. Կարևորվում էին նաև Խորհրդային Ռուսաստանի և հարավի՝ Դոնի, Կուբանի, Թերեքի և Հյուսիսային Կովկասի հայ համայնքներին օժանդակելու, ինչպես նաև նրանց մտավոր ուժը և նյութական միջոցները հայրենիքի համար օգտագործելու խնդիրները: Հայաստանի Հանրապետության և Կուբանի երկրամասի ու Կամավորական բանակին կից «Հատուկ խորհրդակցության» միջև ապրանքափոխանակության իրականացումն անհետաձգելի լուծում պահանջող խնդիրներից էր: Հայաստանի կառավարությունը նախատեսում էր Եկատերինոդար ուղարկել հայկական կոնյակ, սպիրտ, բամբակ, կաշի և այլ ապրանքներ, իսկ այնտեղից ստանալ հաց, սննդամթերք, զենք և այլ ապրանքներ:

6. Ռուսաստանի հետ կապերի հաստատման կարևոր պատճառներից մեկը, անշուշտ, գաղթականության խնդիրների հրատապ և հիմնավոր լուծումն էր:

Խորհրդային պատմագրության մեջ իշխող էր այն սխալ տեսակետը, թե Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարությունը Խորհրդային Ռուսաստանի հետ հարաբերություններ հաստատելու փորձեր չի ձեռնարկել և մասնակցել է նրա դեմ մղվող պայքարին: Սակայն իրողությունն այն է, որ Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական ուժերի համար, ճիշտ է, բոլշևիկյան գաղափարախոսությունն անընդունելի էր, սակայն, ելնելով երկրի շահերից, նրանք ձգտում էին բարեկամական, բնականոն դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել ոչ միայն ոչ խորհրդային (հակաբոլշևիկյան) պետական կազմավորումների, այլև Խորհրդային Ռուսաստանի հետ՝ անկախ նրանց քաղաքական կառուցվածքից: Սակայն Հայաստանի Հանրապետության գոյության առաջին շրջանում (1918 թ. հունիս-նոյեմբեր) Խորհրդային Ռուսաստանի հետ հարաբերություններ հաստատելու հանրապետության դիվանագիտական ջանքերը հաջողություն չունեցան¹:

¹ Մանրամասն տե՛ս **Պետրոսյան Գ.**, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ (1918-1920 թթ.), Երևան, 2011, էջ 61-71:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը լուրջ ջանքեր գործադրեց՝ Կուրանում հակախորհրդային կառավարության և Ռուսաստանի հարավում նոր ձևավորված զինված ուժերի հրամանատարության հետ կապեր հաստատելու համար՝ ակնկալելով նրանց աջակցությունը հայ ռազմագերիներին և գաղթականներին հայրենիք տեղափոխելու, հաց, սննդամթերք, ռազմամթերք ձեռք բերելու և այլ խնդիրներ լուծելու գործում:

Սակայն Կամավորական բանակի և նրան կից «Հատուկ խորհրդակցության» հետ կապեր հաստատելու համար անհրաժեշտ էր հաղթահարել բազմաթիվ դժվարություններ: **Նրանք չէին ընդունում ռուսական նախկին կայսրության կազմից անջատված անկախ պետությունների՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի գոյության փաստը:** Բայց և այնպես Կուրանի երկրամասի կառավարությունը և Կամավորական բանակի գլխավոր հրամանատարությունը Հայաստանի Հանրապետությանը հաց տալու խնդրանքին վերաբերվել են բարյացակամորեն՝ պատրաստակամություն հայտնելով թույլատրել դրա արտահանումը: Սակայն ինչպես հայտնի է, հացը Հայաստան հասցնելու ճանապարհին կային լուրջ խոչընդոտներ հատկապես Վրաստանով անցնելիս: Չնայած ձեռնարկված միջոցներին՝ Հայաստան էր հասնում հացի, սննդամթերքի և այլ ապրանքների փոքր խմբաքանակ: Վրաստանը Կուրանից առաքած ապրանքի մի մասը վերցնում կամ ամբողջը բռնագրավում էր: 1918 թ. նոյեմբերի վերջին հաջողվեց Կուրանի երկրամասից Վրաստանով Հայաստան փոխադրել 100.000 փութ հացահատիկ, որ աննշան քանակություն էր երկրի ծով կարիքները բավարարելու համար¹:

Այսպիսով, հանրապետության գոյության առաջին փուլում (1918 թ. հունիս-նոյեմբեր) Հայաստանի հարաբերությունները Ռուսաստանի ոչ խորհրդային (հակաբոլշևիկյան) պետական կազմավորումների հետ կրում էր կիսապաշտոնական, գաղտնի բնույթ: Հայաստանի կառավարությունը խուսափում էր նրանց հետ որևէ քաղաքական դաշինք կնքելուց և փորձում էր հարաբերությունները սահմանափակել առևտրատնտեսական շրջանակներում՝ հացահատիկ, սննդամթերք, զինամթերք և առաջին անհրաժեշտության ապրանքներ ներկրելով, ինչպես նաև հայ ռազմագերիներին և գաղթականներին հայրենիք տեղափոխելով:

1918 թ. դեկտեմբերին Հայաստանի Հանրապետությունը թևակոխեց իր գոյության երկրորդ փուլը (1918 թ. դեկտեմբեր-1920 թ. ապրիլ): Այն պայմանավորված էր շրջադարձային կտրուկ իրադարձություններով: Ավարտվեց Առաջին աշխարհամարտը: Թուրքիայի պարտությունը պատերազմում նշանակում էր Օսմանյան կայսրության փաստական կապիտուլյացիա Համաձայնության պետությունների առջև: Նոյեմբերի 11-ին իր պարտությունը ընդունեց նաև Կայզերական Գերմանիան: Համաձայն հոկտեմբերի 30-ին

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 553, թ. 14:

Մուղրոս նավահանգստում կնքված զինադադարի 11-րդ հոդվածի՝ թուրքական զորքերը պետք է հեռանային Անդրկովկասի ամբողջ տարածքից: Բրիտանական զորամասերը 1918 թ. նոյեմբերի վերջերից սկսեցին մաս-մաս մուտք գործել տարածաշրջան՝ փոխարինելով թուրքական հեռացող զորքերին:

Ինչպես վերը նշվեց, նոյեմբերին ուժը կորցրել էին նաև Օսմանյան Թուրքիայի հետ 1918 թ. հունիսի 3-ի պարտավորագիրը և հունիսի 4-ի դաշնագիրը: Փաստորեն քաղաքական նոր պայմաններում այդ հարաբերությունները նոր ընթացք ստացան: Եթե հանրապետության գոյության առաջին փուլում, ինչպես վերը նշվեց, դրանք կրում էին գաղտնի, կիսապաշտոնական բնույթ, ապա Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո Հայաստանի Հանրապետությունն ազատ էր տնօրինելու իր արտաքին քաղաքականությունը՝ հարաբերություններ հաստատելու ոչ միայն իր հարևանների, այլ նաև այլ երկրների հետ:

Ինչպես վերը նշվեց, առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո ստեղծված քաղաքական նոր իրադրության պայմաններում Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունները դրսևորեցին **արևմտյան կողմնորոշում**՝ ակնկալելով, որ Համաձայնության պետությունները պատերազմը հաղթական ավարտի հասցնելու գործում կգնահատեն հայ ժողովրդի ներդրումը և հաշվի կառնեն նրա կրած մեծ զոհողությունները, տարածքային կորուստները, կցուցաբերեն բարի կամք և կաշխատեն լուծել հայության արդար պահանջը՝ ստեղծել միացյալ ու անկախ Հայաստան: Այս առումով Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը մեծ ակնկալիքներ ուներ Փարիզի խաղաղության վեհաժողովից:

Այս փուլում Ռուսաստանի նկատմամբ վերաբերմունքի հարցը խիստ տարակարծությունների տեղիք տվեց: Հանրապետության քաղաքական ուժերի համար բոլշևիկյան գաղափարախոսությունն անընդունելի էր, սակայն այն ձգտում էր բարիդրացիական, բնականոն հարաբերություններ հաստատել ոչ միայն Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների, այլև խորհրդային իշխանությունների հետ: Ինչպես արդեն նշել ենք, Հայաստանի անկախացման առաջին ամիսներին Խորհրդային Ռուսաստանի հետ հարաբերություններ հաստատելու հանրապետության դիվանագիտական ջանքերը հաջողություն չունեցան: Քաղաքական նոր՝ Անդրկովկասում Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի հարավի շահերի բախման պայմաններում պաշտոնական Երևանը ձեռնպահ մնաց Խորհրդային Ռուսաստանի հետ հարաբերություններ հաստատելուց, քանի որ այն կարող էր խիստ բացասական հետևանքներ ունենալ հանրապետության համար:

¹ Տե՛ս «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828-1923)», պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, ժողովածուն կազմել են Ջ. Ս. Կիրակոսյանը, Ռ. Գ. Սահակյանը, Երևան, 1972, էջ 538:

Եթե Անգլիան չէր հանդուրժում անգամ իր «բարեկամ» Ռուսաստանի ոչ խորհրդային (հակաբոլշևիկյան) պետական կազմավորումների հետ Հայաստանի Հանրապետության բարեկամությունը, ապա իր պոտենցիալ թշնամու՝ Խորհրդային Ռուսաստանի հետ հարաբերությունն հաստատելու փորձերը կարող էին ծանր հետևանքներ ունենալ երկրի համար: Գոյություն ունեին նաև մեկ այլ կարևոր հանգամանք. խորհրդա-թուրքական մերձեցման պայմաններում Հայաստանի Հանրապետության կառավարության վերաբերմունքը Խորհրդային Ռուսաստանի նկատմամբ, մեղմ ասած, բարյացակամ չէր կարող լինել:

Ռուսաստանի հետ կապերը պահպանելու մի շարք լուրջ դրդապատճառներ և հրատապ լուծում պահանջող բազմաթիվ խնդիրներ կային նաև հանրապետության գոյության այս երկրորդ շրջանում:

Ռուսաստանի նկատմամբ Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական շրջաններում կային իրարամերժ մոտեցումներ: Իրականում ո՞րն էր Հայաստանի Հանրապետության ու նրա ղեկավարության վերաբերմունքը: Ունենալով մեծ ակնկալիքներ Փարիզի խաղաղության վեհաժողովից՝ Հայաստանի Հանրապետությունը կողմնորոշվեց դեպի Արևմուտք, սակայն չէր ցանկանում հարաբերությունները խզել Ռուսաստանի հետ, այլ ձգտում էր ստանալ նրա բարյացակամ վերաբերմունքն ու աջակցությունը իր առջև ծառայած ծայրահեղ բարդ խնդիրները լուծելու գործում: Այդ առնչությամբ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը գրում է. «Մեր նպատակն է ապահովել մեր անկախությունը և որոշ յենարան գտնել Ռուսիոյ մէջ»¹: Այնուհետև նա նշում է. «Ո՞ր Ռուսաստանի հետ խօսել և որի՞ բարեկամութիւնը ապահովել: Այդ ժամանակ կային երեք Ռուսաստան՝ Դենիկինի, Կոլչակի, Լենինի: Երեքն ալ համահաւասար ուժեղ, երեքն ալ նոյնքան հաւանականութիւններ ունէին որ տէրը պիտի դառնան ամբողջական Ռուսաստանի, բայց երեքն ալ միմեանց թշնամի: Երեք Ռուսաստանների հանդէպ մեր վերաբերմունքը և սպասելիքները եղած են նոյնատեսակ, առանց գերադասելու մէկին կամ միւսին, առանց նրանց ներքին պայքարին մասնակցելու կամ պայմանաւորելու օժանդակելու մէկին միւսին դէմ»²: Պատմական այդ պահին հայ դիվանագիտությունն իր ջանքերն ուղղել էր դեպի Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումները, ավելի որոշակի՝ հարավի հակախորհրդային ուժերը՝ Ա. Դենիկինի իշխանությունը, և փորձում էր ստանալ նրա աջակցությունը: Սակայն Ռուսաստանի հարավի զինված ուժերի Գերագույն գլխավոր հրամանատարությունը և նրան կից «Հատուկ խորհրդակցությունը», հավատարիմ իրենց «Միասնական, անբաժանելի Ռուսաստան» քաղաքական ծրագրին, Անդրկովկասի, այդ թվում և Հայաստանի Հանրապե-

¹ Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. Ե, Թեհրան, 1982, էջ 262:

² Նույն տեղում:

տության՝ որպես անկախ պետության գոյությունը դիտում էին իբրև ժամանակավոր երևույթ, մինչև վերջնական հաղթանակը բոլշևիզմի՝ խորհրդային իշխանության դեմ: Այդ հանգամանքը ստիպում էր Հայաստանի կառավարությանը ծայրահեղ զգուշավորություն ցուցաբերել Կամավորական բանակի և նրան կից «Հատուկ խորհրդակցության» նկատմամբ: Վերջիններս շարունակում էին Հայաստանի Հանրապետությունը դիտել իբրև ռուսական նահանգ՝ 1914 թ. սահմաններով: Ռուսաստանը թեև ցնցվում էր քաղաքական վայրիվերումներից, բայց չէր հրաժարվում Անդրկովկասից: Դա բխում էր ռուսական պետության կայսերապաշտական քաղաքականության տրամաբանությունից՝ անկախ «կարմիրներ-սպիտակներ» հակամարտությունից: Մակայն Անդրկովկասը, այդ թվում նաև Հայաստանի Հանրապետությունը անդրդվելի էին և համառորեն ամեն ջանք գործադրում էին՝ պահպանելու ձեռք բերած անկախությունը և անվտանգությունը:

Անշուշտ դա ձեռք բերվեց վիթխարի ջանքերի գնով, բազմաթիվ խոչընդոտներ հաղթահարելու, շրջահայաց ու ճկուն արտաքին քաղաքականություն իրականացնելու շնորհիվ: Հակառակ ռուսական ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների համառ պահանջի՝ Հայաստանի Հանրապետությունը ոչ միայն հայտարարեց իր անկախությունը, այլև այն ամրապնդեց՝ ընդունելով «Միացյալ և անկախ Հայաստանի» մասին հռչակագիրը:

Իրականացնելով զգույշ ու հավասարակշռված արտաքին քաղաքականություն՝ Հայաստանի Հանրապետությունը **դաշինքի մեջ չմտավ Ռուսաստանի հարավի Կամավորական բանակի հետ** և չնայած նրա հետ երկամյա բարեկամական հարաբերություններին՝ սահմանափակվեց ռազմատեխնիկական ու առևտրատնտեսական կապերի շրջանակներով՝ նպատակ ունենալով առաջին հերթին ապահովել ծանր վիճակում գտնվող երկրի անվտանգությունը, առաջին անհրաժեշտության ապրանքների ներկրումը, ինչպես նաև հայ ռազմագերիներին ու գաղթականներին հայրենիք տեղափոխելը:

Բացահայտելով Հայաստանի Հանրապետության հարևանների՝ իր դեմ լարած որոգայթներն ու դավերը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը, հանուն երկրի անվտանգության, հրաժարվեց միանալ Վրաստանի և Ադրբեջանի հակառուսական ռազմական դաշինքներին¹ (1919 թ. հունիս-սեպտեմբեր) ու քաղաքական այլ խաղերին, որոնք ուղղված էին ոչ միայն Կամավորական բանակի և ընդհանրապես Ռուսաստանի, այլև, փաստորեն, Հայաստանի Հանրապետության դեմ: **Ստեղծված պայմաններում միանգամայն արդարացված էր արդեն քննության ենթարկված չեզոքության քաղաքականությունը:**

¹ Տե՛ս **Պետրոսյան Գ.**, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ (1918-1920 թթ.), էջ 287-349:

Ինչպես վերը նշվեց, հանրապետության գոյության առաջին փուլում (1918 թ. հունիս-նոյեմբեր) հայ-ռուսական հարաբերությունների հաստատման հիմնական խոչընդոտը 1918 թ. հունիսի 3-ի փաստաթուղթն էր, որով Հայաստանն Օսմանյան Թուրքիայի առջև պարտավորություն էր ստանձնել պատերազմի ամբողջ ընթացքում դիվանագիտական հարաբերություններ չունենալ Համաձայնության երկրների և Ռուսաստանի հետ: Սակայն քաղաքական նոր իրադրության պայմաններում՝ հանրապետության գոյության երկրորդ փուլում (1918 թ. դեկտեմբեր-1920 թ. ապրիլ), հայ-ռուսական հարաբերություններում կարճ ժամանակ անց ծագեց նոր խոչընդոտ՝ պայմանավորված տարածաշրջան անգլիական գործառնաբերի մուտք գործելով:

Կարևոր է նկատել, որ քողարկվելով խաղաղարարի առաքելությամբ՝ Անգլիան թաքցնում էր իր իրական նպատակը՝ հաստատվել Անդրկովկասում: Տարածաշրջանում նրա բոլոր քայլերը ուղղված էին դրան:

Դեռևս ըստ 1917 թ. դեկտեմբերի 23-ին Մեծ Բրիտանիայի ու Ֆրանսիայի միջև կնքված գաղտնի պայմանագրի՝ Ռուսաստանը բաժանվել էր ազդեցության ոլորտների: Մեծ Բրիտանիան տնօրինելու էր Հյուսիսային Կովկասը, Անդրկովկասը, Թուրքեստանը, Ֆրանսիայի վերահսկողության ոլորտն էին անցնելու Բեսարաբիան, Ուկրաինան, Ղրիմը և Դոնբասը¹:

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո Մեծ Բրիտանիան անմիջապես ձեռնամուխ եղավ Կովկասը Ռուսաստանից վերջնականապես մեկուսացնելու և իր ազդեցությունն այնտեղ հաստատելու ծրագրին, քանի որ այն մեծ նշանակություն ուներ նրա համար՝ որպես ռազմավարական կարևոր դիրք ունեցող տարածաշրջան, որը պետք է դառնար բոլշևիկների՝ դեպի Մերձավոր Արևելք առաջխաղացումը կանխող արգելապատնեշ: Իսկ Մեծ Բրիտանիայի տնտեսական հետաքրքրությունը, անշուշտ, նաև Բաքվի նավթն էր²:

Անդրկովկասում հաստատվելու և իր ռազմավարությունը իրականացնելու համար Մեծ Բրիտանիան, բնականաբար, պետք է հաղթահարեր տարածաշրջանում Ռուսաստանի ազդեցությունը և հասներ այն բանին, որ Անդրկովկասն այլևս չընդգրկվեր նրա կազմում: Եվ պատահական չէր անգլիացի գեներալ Ջ. Ուոքերի հայտարարությունը. «**Անգլիացիները չեն կարող թույլ տալ Ռուսաստանի հետ Անդրկովկասի վերամիավորվելուն ուղղված որևէ քարոզչություն**»: Դա նա պատճառաբանում էր այս կերպ. «Խաղաղության վեհաժողովը Անդրկովկասի պետական կառուցվածքի հար-

¹ Ст' у Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 71, оп. 35, д. 195, л. 151:

² Ст' у Ллойд Джордж Д., Правда о мирных договорах, т. 1, Москва, 1957, с. 274-276, 279-280, Черчилль У., Мировой кризис, Москва, 1932, с. 157:

ցի լուծումը դեռևս չի տվել»¹: Այս ամենը լույս է սփռում այն հարցի վրա, թե ինչու բրիտանական զինվորական հրամանատարությունն ամեն կերպ խոչընդոտում էր, որ Հայաստանի Հանրապետությունը հարաբերություններ չհաստատի Ա. Դենիկինի Կամավորական բանակի և նրան կից «Հատուկ խորհրդակցության» հետ: Առաջին հայացքից թվում է անհասկանալի, թե այդ դեպքում ինչու Համաձայնության պետությունները և առաջին հերթին Մեծ Բրիտանիան ստանձնել էին պարտավորություն՝ ամեն կերպ օգնելու Ա. Դենիկինին: **Իհարկե նպատակն այն չէր, որ վերջինիս միջոցով վերականգնվեր Ռուսական կայսրությունն իր նախկին սահմաններով, այլ այն, որ Ա. Դենիկինը տապալեր խորհրդային իշխանությունը:** Մեծ Բրիտանիան Անդրկովկասում այնպիսի խորամանկ քաղաքականություն էր վարում, որ շփոթության մեջ էր գցում անգամ Ա. Դենիկինին: Ուշագրավն այն էր, որ Համաձայնության պետությունները վերջինիս անվերապահորեն օգնելու պարտավորություն էին ստանձնել: Հայերին թվում էր, թե «դաշնակից» Մեծ Բրիտանիայի զինվորների ներկայությունն Անդրկովկասում կապահովի կայուն խաղաղություն, ազգամիջյան հակամարտությունները և տարածքային վեճերն արդարացի լուծում կստանան: Հայերը համոզված էին, որ Առաջին աշխարհամարտում թափած արյունը զուր չի կորչելու. մոտեցել է հատուցման երկար սպասված ժամը, և Համաձայնության պետությունների կառավարությունները կկենսագործեն իրենց խոստումները: Բրիտանական զորամասերի մուտքը տարածաշրջան (մինչև 1919 թ. առաջին ամիսները) ոգևորություն և մեծ հույսերի պատրանք ստեղծեցին անգամ Հայաստանի Հանրապետության առանձին ղեկավարների և քաղաքական գործիչների շրջանում:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունն Առաջին աշխարհամարտի հոգեբանական ազդեցության տակ դեռ շարունակում էր Ռուսաստանի հարավը համարել համաձայնության պետությունների դաշնակից՝ նրանց բարեկամ: Նա չկարողացավ ժամանակին և ճիշտ գնահատել պատերազմի ավարտից հետո Մեծ Բրիտանիայի քողարկված, երբեմն բացահայտ հակառուսական զավթողական ձգտումները Անդրկովկասում: **«Չէր գիտակցում կամ չէր կամենում գիտակցել,– գրում է Ռուբեն Դարբինյանը,– քաղաքական այն պարզ ճշմարտությունը, թե ռուսը, որին նա բարեկամ է համարում, անհամեմատ ավելի մեծ թշնամի է դաշնակից պետութեանց համար, քան թուրքը: Հետևաբար բարեկամությունը ռուսի հետ կասկածելի է. վտանգաուր էր դարձնում նաև հայի դիրքը և քաղաքականությունը դաշնակից մեծ տերութեանց աչքում»²:**

Մեծ Բրիտանիան չէր հանդուրժում Հայաստանի Հանրապետության

¹ Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев, Москва, 1991, с. 90. См. у Деникин А., Очерки русской смуты: в 3 книгах. Книга 3/ Т. 4, Т. 5. Вооруженные силы Юга России, Москва, 2003, с. 204:

² Դարբինեան Ռ., Ռուսական վտանգը, Երևան, 1991, էջ 76:

բարեկամական կապերը Ռուսաստանի հարավի հետ և նրան համարում էր անուղղելի ռուսասեր, անվստահելի մի տարր Անդրկովկասում: Իր ռազմավարական նպատակն իրագործելու համար Մեծ Բրիտանիան բնականաբար պետք է ապավիներ տարածաշրջանի ժողովուրդների աջակցությանն ու համակրանքին: **Հայերը նրան վստահություն չէին ներշնչում ավանդական ռուսական կողմնորոշման պատճառով:** Բրիտանական զինվորական հրամանատարությունն Անդրկովկասի մուսուլման բնակչությանը համարում էր ավելի հավատարիմ, հակառուսական ավելի վստահելի տարր: «Անդրկովկասի թիրաբուծիւնը բրիտանական զորահրամանատարութեան օրով աւելի նպաստավոր պայմանների մեջ է գտնվում,– գրում է Ս. Տիգրանյանը,– քան գերման-օսմանյան հաղթական օկուպացիայի ժամանակ: ... **Անգլիացին չէ հավատում հային, ավանտաբար համարելով սրան անուղղելի ռուսասեր, ռուսական օրիենտիցիայի անհողտոտ հետամտող...** Բնորոշ է, որ գեներալ Ֆորստիե Ուոկկերի պահանջով կամավորական զորաբանակի ներկայացուցիչը (գնդապետ Լեպի – Գ. Պ., Լ. Պ.) հեռացավ Երեվանից դեպի Եկատերինոտար, այդ մի նոր փաստ է ապացուցանելու Անգլիայի ունեցած վերաբերմունքը դեպի Ռուսիայի ներկայությունը Անդրկովկասում: Այն համարումն ու այս վերաբերմունքն է, որ տրամադրում է բրիտանական զորահրամանատարությանը չնպաստել մեր ուժերի կազմակերպմանը ու զորեղացմանը թյուրքության դեմ Անդրկովկասում, որովհետեւ թյուրքն է նրա աչքում անվստահելի պատվարը Ռուսիայի դեմ այստեղ»¹:

1918 թ. դեկտեմբերին սկսված հայ-վրացական պատերազմում բախվեցին Մեծ Բրիտանիայի և Ռուսաստանի հարավի Կամավորական բանակի ու նրան կից «Հատուկ խորհրդակցության» շահերը: Կամավորական բանակը ձգտում էր պատերազմի հարմար առիթն օգտագործել իր ազդեցությունն Անդրկովկասում ընդլայնելու և սևծովյան ափերը գրավելու համար: Իսկ բրիտանական զինվորական հրամանատարությունը Ա. Դենիկինի ռազմավարությունը խափանելու և հայերի ռուսամետությունը չեզոքացնելու նպատակով օգնեց Վրաստանին: Սրանով էին պայմանավորված նաև վրացական և անգլիական հետախուզության համատեղ աշխատանքը և նրանց հարաբերությունների ավելի սերտացումը²:

Գեներալ Ջ. Ուոքերը Հայաստանի Հանրապետության Արտաքին գործերի նախարար Ս. Տիգրանյանին հայտնում է, որ «հայ-վրացական պատերազմը հայերը սկսել են Կամավորական բանակի հետ դաշնակցած և նպատակ են ունեցել վերացնել Վրաստանի անկախությունը»: Նա նաև նշել է. «Չեմ թույլ տա Վրաստանի դեմ դուրս գալ»³: Իսկ գեներալ Վ. Թոմսոնը հունվարի

¹ ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 2, գ. 43, թ. 2-3:

² Ст' u Российский государственный военный архив, ф. 39540, оп. 1, д. 44, л. 19:

³ Государственный архив Российской Федерации (այսուհետև՝ ԳԱՐՓ), ֆ. 446, оп. 1, д. 9, л. 44-45.

սկզբին Բաքվում Մ. Պապաջանյանի հետ հանդիպման ժամանակ վրդովված
ասել էր, որ «հայերն առաջինը սկսեցին պատերազմը, որին նախօրոք պատ-
րաստվել էին և վրացիներին անակնկալի բերեցին ... հայոց բանակի սպա-
ները միաժամանակ համարվում են Կամավորական բանակի ծառայողներ,
օրինակ գնդապետ Մ. Զինկևիչը: Հայերը ամեն ինչ անում են, որ իրենց
դռները փակեն»¹: Իսկ գեներալ Մ. Արեշովի հետ դեկտեմբերի 28-ի հանդիպ-
ման ժամանակ Ջ. Ուոքերը ժպտալով ասել էր. «Շարունակենք պատերազմը
... դա, իհարկե, Հայաստանի ցանկությունը չի լինելու»²:

Ա. Դենիկինը, անդրադառնալով հայ-վրացական պատերազմին, գրում է,
որ պատերազմի ժամանակ անգլիացիները երկրորդ անգամ վերջնագրով
պահանջեցին մինչև դեկտեմբերի 19-ի կեսգիշերը դադարեցնել ռազմական
գործողությունները: Այդ օրը կռվող կողմերից յուրաքանչյուրը ձգտում էր
առավել բարենպաստ ռազմավարական իրավիճակ ստեղծել իր համար և
մղում ծանր մարտեր³: Կեսգիշերին մոտ «հաջողությունը ակնհայտորեն
հայերի կողմն էր,– գրում է Ա. Դենիկինը: – Պատերազմող կողմերին թելա-
դրված պայմանները հայերի համար ծանր էին և անարդարացի: Նրանց գոր-
քերը ետ էին քաշում իրենց նախնական դիրքերը, այնինչ վրացիները մնում
էին իրենց դիրքերում: Բորչալուի գավառում պետք է ձևավորվեր հայ-վրա-
ցական խառը վարչակազմ, իսկ համարյա ամբողջովին հայաբնակ Ախալքա-
լաքի գավառը պետք է հանձնվեր Վրաստանին, որը նրանք պետք է դեկա-
վարեին անգլիացիների վերահսկողությամբ: Ասես դիտմամբ ստեղծվում էին
թշնամության և դժգոհության օջախներ»⁴:

Հայ-վրացական խորհրդածողովում (հունվարի 9-ից 17-ը) բրիտանական
զինվորական հրամանատարության դիվանագիտական ճնշմամբ⁵ որոշվեց
Բորչալուի գավառի տարածքը հայտարարել «չեզոք գոտի»: Լոռին բաժան-
վում էր երեք մասի: Հյուսիսային մասը տրվում էր Վրաստանին, հարավայի-
նը՝ Հայաստանի Հանրապետությանը, իսկ միջին մասում հաստատվում էր
խառը կառավարում: Ախալքալաքի շրջանը հայերը պետք է վերադարձնեին
վրացիներին⁶: Հայ-վրացական հիմնահարցը լուծվեց հոգուտ Վրաստանի:
**Հարկ չկա ապացուցելու, որ պատերազմն ավարտվեց Հայաստանի
Հանրապետության հաղթանակով՝ տարածքային ձեռքբերումներով, սակայն
բրիտանական զինվորական հրամանատարության պարտադրանքով այն
վերածվեց դիվանագիտական պարտության: Դրանով անգլիացիները մեկ
անգամ ևս շեշտում էին, որ այդ պարտությունը հայերի ռուսամետության**

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 193, մաս I, թ. 75-76:

² ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 2, գ. 962, թ. 2:

³ Տե՛ս Деникин А., նշվ. աշխ., էջ 221:

⁴ Նույն տեղում, էջ 221-222:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 75, թ. 20:

⁶ Տե՛ս ГАРФ, ф. 446, оп. 1, д. 9, л. 34:

հետևանքն էր: Մ. Արզումանովը 1919 թ. մարտի 22-ին Հայաստանի Արտաքին գործերի նախարարին ուղղված գաղտնի զեկուցագրում տեղեկացնում է, որ անգլիացիները **«բացեիքաց ինձ ասում էին, որ եթե հայ-վրացական խորհրդածողովի ժամանակ աջակցում էին վրացիներին, ապա միայն այն պատճառով, որ համոզված էին, որ հայերը գործում են գեներալ Ա. Դենիկինի հրամանով»**¹: Այստեղ ևս անգլիացիները քողարկում էին իրենց դիրքորոշման իրական դրդապատճառը. պարզապես վրացիներն անգլիացիների համար վտահեղի տարր էին Անդրկովկասում, ունեին խիստ հակառուսական ու հակահայկական դիրքորոշում: Անգլիացիներն ամեն առիթով պարբերաբար շեշտում էին այդ հանգամանքը: Չնայած Ռուսաստանի հետ Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական հարաբերությունները չէին կարգավորում, սակայն գեներալ Ջ. Ուոքերը Հայաստանի Արտաքին գործերի նախարար Ս. Տիգրանյանին **«բացահայտ սպառնում էր, որ եթե հայերը Կամավորական բանակի հետ հարձակվեն Վրաստանի վրա, ապա նա իր զինական ուժով կպաշտպանի նրան»**²: Հայկական կողմը ստիպված էր անմիջապես հակահարված տալ անգլիացիների այդ ստահոդ պնդումներին և ապացուցել, որ հայերը չեն համագործակցել Ա. Դենիկինի հետ վրացիների դեմ պայքարում:

1920 թ. մարտի վերջին Ա. Դենիկինի Կամավորական բանակը վերջնականապես պարտվեց: Ապրիլի 18-ին լուծարվեց Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը կից Ռուսաստանի հարավի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարության և վերջինիս կից «Հատուկ խորհրդակցության» զինվորական ներկայացուցչությունը Երևանում³: Փակվեց Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության կարևոր էջը, ավարտվեց Ռուսաստանի խորհրդային և ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ նրա հարաբերությունների երկամյա գործընթացը: Հայաստանի Հանրապետությունը թևակոխեց իր գոյության երրորդ փուլը (1920 թ. մայիս-դեկտեմբեր): Գալիս էր պատմական նոր ժամանակաշրջան, որը պահանջում էր արտաքին քաղաքական նոր կողմնորոշումներ, նոր մոտեցումներ, որոնք կբխեին հայ ժողովրդի անվտանգությունն ապահովելու, նրա հետագա գոյատևման շահերից: Բնականաբար պահանջվում էր փոխել Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքական ուղղվածությունը, այն է՝ բանակցություններ սկսել Խորհրդային Ռուսաստանի հետ:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 4003, ց. 2, գ. 963, թ. 85:

² ГАРФ, ф. 446, оп. 2, л. 39, л. 63.

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 529, թ. 18:

**Գեղամ Պետրոսյան, Լուսինե Պետրոսյան – Հայաստանի Առաջին
Հանրապետության և Ռուսաստանի միջև հարաբերությունների հարցի շուրջ**

Հոդվածում լուսաբանվում են Հայաստանի Առաջին Հանրապետության և Ռուսաստանի խորհրդային և ոչ խորհրդային (հակաբոլշևիկյան) պետական կազմավորումների միջև հարաբերությունները հանրապետության գոյության առաջին (1918 թ. հունիս-նոյեմբեր) և երկրորդ (1918 թ. դեկտեմբեր-1920 թ. ապրիլ) փուլերում: 1918 թ. հունիս-1920 թ. ապրիլ ընկած ժամանակահատվածում Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ ընթանում էին վիթխարի դժվարությունների հաղթահարման ճանապարհով, որոնք պայմանավորված էին թե՛ ժամանակաշրջանի բարդությամբ, թե՛ Հայաստանի Հանրապետությունում և Ռուսաստանում ընթացող քաղաքական լուրջ գործընթացներով:

**Гегам Петросян, Лусине Петросян – К вопросу об отношениях между Первой
Республикой Армения и Россией**

Ключевые слова – Первая Республика Армении, Россия, государственные формирования России, республика, советские инесоветские формирования, политические процессы, трудности

В статье рассматриваются отношения между Первой Республикой Армения и советскими и несоевскими (антибольшевистскими) государственными формированиями России в первый (июнь-ноябрь 1918 г.) и второй (декабрь 1918 г. – апрель 1920 г.) этапы существования республики. В период с июня 1918 г. по апрель 1920 г. отношения Республики Армения с Россией протекали по пути преодоления огромных трудностей, что было обусловлено как сложностью самого периода, так и серьезными политическими процессами, происходящими в Республке Армения и России.

**Gegham Petrosyan, Lusine Petrosyan – On the Issue of Relations between the First
Republic of Armenia and Russia**

Key Words – First Republic of Armenia, Russia, state, relations, difficulties, difficulties, political processes, period

The article analyzes the relations between the First Republic of Armenia and the Soviet and non-Soviet (anti-Bolshevik) state formations in the first (June-November 1918) and second (December 1918 to April 1920) stages of the republic's existence. In the period from June 1918 to April 1920, the relations of the Republic of Armenia with Russia were on the way of overcoming huge difficulties. They were conditioned both by the cof of the period and by the serious political processes taking place in the Republic of Armenia and Russia.

Ներկայացվել է 07.06.2021

Գրախոսվել է 15.06.2021

Ընդունվել է տպագրության 06.07.2021